

Марина Костельнюк

*Чорноморський державний університет імені Петра Могили,
м. Миколаїв*

ІДЕАЛИ КОНСЕРВАТИЗМУ В КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ПЕТРА МОГИЛИ

Maryna Kostelniuk

Petro Mohyla Black Sea State University, Mykolaiv, Ukraine

THE IDEALS OF CONSERVATISM IN THE PETRO MOHYLA'S CONCEPT OF UKRAINIAN STATEHOOD

This article considers views of Petro Mohyla regarding consolidation of both canonical and national life of the Ukrainian people. It also reveals the ideological and spiritual heritage of this figure in the context of Ukrainian conservatism. It defines the vectors of his political and state activities. The author analyzes ethno-political and cultural views and ideas of the nation-statebuilding of sacred in socially organized life of Ukrainians based on spiritual unity of people. The paper emphasizes the constructive role of the spiritual unity for statebuilding purposes and the phenomenon of Ukrainian conservatism. The peculiarities of ideological and spiritual heritage of Petro Mohyla and its importance for the development of Ukrainian national identity were explained. The conclusion was made regarding its relation with some key values and ideals of classical conservatism.

Key words: Petro Mohyla, religion, church, ideology, people, power, consolidation, state, conservatism, government, politics

Процес українського державотворення характеризується складними внутрішньополітичними проблемами, які пов'язані в тому числі із браком відповідного досвіду. Як свідчить вітчизняна історія, основною умовою реалізації та захисту державності є консолідація українського народу.

Це актуалізує історико-політологічні розвідки, що мають на меті ретроспекцію тих ідейно-духовних першоджерел, у руслі яких зароджувались і набували свого концептуального оформлення державотворчі інтенції, просякнуті сенсом примирення й згоди в ім'я найвищих загальнонаціональних цілей.

Одним із найбільш відомих у вітчизняній історії своїм продуктивним внеском у розвиток ідеї націє-державотворення на засадах духовного єднання народу є Петро Могила. До вивчення його постаті та ідейної спадщини в різні часи зверталися М.Грушевський, І.Жиленко, П.Житецький, А.Жуковський, В.Зеньковський, Я.Ісаєвич, М.Костомаров, О.Крижанівський, І.Крип'якевич, В.Липинський, В.Нічик, В.Погорецький, Г.Флоровський, І.Франко, С.Хохун-Політова, Д.Чижевський, Н.Яковенко інші дослідники.

Відаючи належне їхнім плідним напрацюванням, вважаємо, однак, ще недостатньо висвітленим вплив могилянських розмислів на концептуалізацію та кристалізацію тих смислів і цінностей у вітчизняній суспільно-політичній думці, які згодом, по мірі визрівання необхідних для того історичних, соціальних та гносеологічних передумов, оформились в якості засадничих принципів ідеології українського консерватизму. Отже, мета даної статті полягає в осмисленні ідейно-духовної спадщини Петра Могили, розглянутої в контексті її ролі як предтечі ідеології українського консерватизму.

Цілі, які ми ставимо перед собою, полягають в уточненні особливостей феномену українського консерватизму, у визначенні напрямів інтелектуально-творчої та практичної діяльності Петра Могили, в яких кристалізувалися ті ідейні цінності та духовні ідеали, які становлять сутнісний елемент ідеології та політики консерватизму.

Звернемося до енциклопедично-словникових видань, в яких визначено сутність консерватизму. Наголошується, по-перше, що це ідеологія, яка спрямована на збереження існуючих в суспільстві цінностей, традицій, на підтримання історично сформованих форм суспільно-

політичного і державного устрою¹. По-друге, підкреслюється, що її прикметною ознакою є підтримання цінностей моралі, сім'ї, релігії, власності². І, по-третє, вказується, що, оскільки особливістю діяльності політика-консерватора є звернення до фундаментальних засад буття людини, то й оцінювати її слід з точки зору довгострокових наслідків, а не тимчасових переваг і популярності³.

Підкреслимо, що специфіка українського консерватизму багато в чому зумовлюється тим, що він зароджувався в умовах глибинного відторгнення народу від коренів – рідної землі, власної держави, своєї мови і культури. На ці болючі суспільні проблеми наражалися і певним чином відгукувалися всі небайдужі українські інтелектуали. Вказана обставина деякою мірою зближувала вектори духовних пошуків українського консерватизму з народництвом і націоналізмом. Відмінність між ними полягала у досить по-різному уявленні сутності української ідеї та її співмірності, зв'язаності з цілями державотворення.

Рефлексія стану занепаду та поневолення національного життя українства, що була започаткована достойниками Кирило-Мефодіївського товариства М.Костомаровим, П.Кулішем іншими, і що отримала подальший розвиток в працях М.Драгоманова, В.Антоновича, а трохи пізніше і М.Грушевського, утворила впливову течію романтичного народництва. В народництві державницькі змагання фактично розчинилися у цілях соціального визволення селянських мас, утворення для України автономії або федерації чи конфедерації слов'янських народів, піднесенні ролі християнських моральних чеснот як основи правильного суспільного устрою тощо. Тому народництво закликала до усвідомлення народом власної неповторної духовності. розуміння ролі традиційних цінностей сім'ї, праці, шанування старших у справі облаштування справедливого буття людини-трудівника на своїй землі. Воно ж за специфічних українських умов перебрало на себе функцію репрезентації більшості тих тем, які зазвичай входять до кола класичного консервативного дискурсу.

З іншого боку, апологети націоналізму, виходячи з необхідності самозбереження та виживання народу в умовах тривалої зовнішньої загрози денационалізації та декультурації, зробили саме державотворчі сюжети наріжним каменем української ідеї, але з явним акцентом на особливе статусне положення своєї нації в майбутній державі.

Поширенню вказаних течій посприяла наявність актуального соціального запиту на подібну ідеологію - їх системоцентричний характер був близький ментальності народу. Що ж стосується консерватизму, то не маючи соціального підґрунтя, апелюючи до малознайомих європейських світоглядних констант, він «так і не став репрезентативним явищем в історії вітчизняної політичної думки»⁴. Поділяючи таку оцінку, ми все ж таки зауважимо, що це не означає, що на вітчизняний ґрунт ідеологія консерватизму потрапила виключно ззовні і постає майже як своєрідний ідейний Ретіх.

Одним із перших українських мислителів, хто спромігся не тільки сформулювати і обстоювати на практиці ідеї духовної та етнічної самобутності й самоцінності народу, його рівності поміж інших в сім'ї християнських європейських народів, але й здійснив синтез дискурсу релігійно-церковного єднання, морального оздоровлення, просвітництва і консолідації всього народу на ідеалах справедливої державності, був Петро Могила. У своїй сукупності етнополітичні та культурологічні за своїм змістом погляди Петра Могилы на належне в суспільно організованому житті українства являють собою той родючий ґрунт, в якому визрівали духовні константи політичної ідеології українського консерватизму, а їхній протагоніст постає вже як його предтеча.

Важливо також підкреслити таке. Історично склалося так, що у складі вітчизняної еліти бракувало харизматичних особистостей - мудрих, далекоглядних, які б гармонійно поєднували в собі якості рішучого і в той же час обачливого лідера, мислителя європейського ґатунку і практика, здатного здійснювати реформування усталеного життя, українського патріота і водночас розсудливого, відкритого до світу політика, принципового захисника своєї віри, мови, культури і

¹ Погорельий, Д.Е., Фесенко, В.Ю., Филиппов, К.В. (2008). *Политологический словарь - справочник*. Москва: Эксмо.

² Духина, Т.Н., Болотова, Т.П. (2010). *Политология: краткий словарь политологических терминов*. Ставрополь: СГАУ.

³ Василек, М.А., Вершинин, М.С. и др. (2001). *Политология: словарь - справочник*. Москва: Гардарики.

⁴ Литвин, В.М. (голова) та ін. (2007). *Україна: політична історія. XX - початок XXI ст.* Київ: Парламентське видавництво.

діяча, свідомого необхідності йти на певні компроміси і поступки. Упродовж століть українцям та їх очільникам часто-густо не вистачало характеру, прояву тієї волі до влади, без якої й годі мріяти про досягнення власної самостійної державності.

Особливістю державотворчих ідей та відповідних їм дій Петра Могили є орієнтація їх на фундаментальні цілі в ім'я Загального Блага, які далеко виходять за межі поточних ситуативних потреб життя. На відміну від більшості представників української еліти, які сприймали і відтворювали у своїй діяльності властиві національній ментальності, але дещо трансформовані умовами панування духу козацьких республіканських вольностей риси демократизму, свободолобства та індивідуалізму, що врешті решт оберталось нездатністю утворити релевантний своєму історичному часові спосіб правління, коливаннями верхівки між Польщею, Московією і Туреччиною (Кримом), містечковим світоглядом, постійним пошуком зовнішньополітичних покровителів, що шкодило справі розбудови власної держави, Петро Могила являв собою інший тип державного діяча і мислителя.

До нього цілком підходить ключове для консерватизму твердження, що влада повинна належати кращим, які беруть на себе відповідальність за долю нації, тобто ініціативній та сильній меншості - суспільній еліті, національній аристократії¹. Однак, завважимо, така влада не може бути прийдешньою, вона повинна бути породженням надр народного духу, яка кривно зацікавлена у зміцненні свого становища через зміцнення своєї власної держави. Петро Могила і словом, і власним прикладом спирався на вкорінені в народне єство духовні цінності православ'я, успадковані від попередніх поколінь, на зрозумілі й близькі всім верствам побудовані на них соціокультурні традиції, специфічні морально-етичні вимоги.

У своїй діяльності П.Могила доводив, що і в екстремальних умовах бездержавного стану в ім'я збереження власної ідентичності, з урахуванням геостратегічних інтересів і впливів можна формувати ідейно-духовне тло майбутньої національної державності. Він розглядав церкву не вузько - не лише як інституційну складову з атрибутивними елементами (клір, богослужбові практики, принципи віросповідання тощо), а у всій повноті її буття у суспільстві, і що охоплює також і всю сукупність людей, які історично, культурно і територіально належать до певної конфесії, і які можуть бути під її світоглядно-спрямовуючим, морально-етичним, культуротворчим впливом. Це дозволило йому побачити в церкві величезний соціально-конструктивний потенціал для забезпечення як духовної єдності народу в умовах конфесійної роз'єднаності, так і основ процесу державотворення.

Результатом подвижницької діяльності митрополита стало те, що в українській свідомості XVII ст. утверджувалася думка щодо ролі православної церкви як потужного засобу згуртування людей навколо високих цілей духовного єднання як надійного фундаменту національної консолідації. За умов іноземного гноблення й відсутності власної держави, саме церква могла виступати єдиним легальним соціальним інститутом, діяльність якого об'єктивно носила потрійний характер - виразника, транслятора й захисника своєї ідентичності українською спільнотою.

Успіх в реалізації цієї потрійної місії церкви П.Могила пов'язував із досягненням духовної єдності всього народу і згоди у суспільстві на основі консолідації самої церкви. Він боровся за подолання кризового стану у православ'ї не шляхом його самоізоляції на підставі ніби зверхності до католицизму та інших християнських напрямів, а пошуком того у християнському вченні та обрядовій практиці, що об'єктивно може зближувати різні течії та їх представників. Тим самим така об'єктивно миротворча за метою духовна діяльність митрополита водночас йшла на користь справі національної консолідації і працювала на перспективу власної державності. Тому, як справедливо наголошував акад. І.Курас, з його ім'ям пов'язується могутній рух за національне, церковне та культурно-освітнє відродження в Україні². Без цього, додамо, не сталася б перемога у національно-визвольній боротьбі під началом Богдана Хмельницького.

Підкреслимо, що перехід митрополії 1632 р. під керівництво П.Могили означав поразку ортодоксальних сил в українському православ'ї. «Перемога дісталася освіченим, раціонально мислячим і терпимим до західної культури силам»³. Готовність до діалогу і вміння домовлятися з опонентами завдяки неформальним стосункам - риса незаангажованого політика - дозволила Петру

¹ Петро Могила (1574 або 1597 - 1647) митрополит Київський і Галицький, просвітител, засновник Києво-Могилянської академії. <http://ebk.net.ua/Book/biographies/vidomi_ukraintsi/part2/mogyala.htm>.

² Курас, І.Ф. (1999). *Етнополітика: історія та сучасність*. Київ: ІПіЕНД.

³ Замлинський, В. (1993). *Петро Могила «Історія України в особах IX-XVIII ст.* Київ: Україна.

Могилі отримати від польської влади відновлення прав православної церкви, що стало однією з історичних подій в історії українського народу. Стараннями П.Могилы православні були юридично зрівняні у правах з уніатами й римо-католиками.

Зі вступом Петра Могилы на первосвятительську кафедру православної церкви відкрилися найширші можливості для його діяльності в ім'я культури й утвердження православ'я¹. В політичному плані це означає, що прагматизм і доцільність у діях, помножені на компромісно-консенсусний стиль взаємодій з контрагентами політичного процесу виявляється більш результативним для реалізації цілей, аніж непримиренність у позиції та конфліктогенна політична поведінка. Важливим для сьогодення політичним уроком П.Могилы є продемонстрована ним практична здатність діяти толерантно. Завдяки цьому було зроблено кроки щодо примирення Східної і Західної Церкви, що вимагало неабиякої мудрості і що для умов її теперішніх конфесійних розмежувань виступає прикладом, гідним наслідування.

У руслі традиційного консервативного погляду на людину як істоту недосконалу, яка керується пристрастями і тому потребує для себе духовного наставництва, митрополит Могिला закликав до копійки, по суті, виховної роботи з упорядкування світоглядних засад людини, аби заручитися її підтримкою політики консолідації та церковного примирення. Він усвідомлював важливість фундаментальних духовних орієнтирів та соціальних ідеалів для життя людини і був свідомий того, що будучи представленими перед нею в якості її конкретних цілей, ці утворення мають обов'язково призвести до бажаних змін у способах формування та належного упорядкування нормативно-символічної сфери життя соціуму - однієї з атрибутивних ознак і в той же час передумови нації- і державотворення.

Саме в цьому контексті варто розглядати його освітню діяльність загалом і книговидавничу, зокрема. За короткий час він організував підготовку й видання низки фундаментальних релігійних праць - Катехісису, «Требника», «Службника» та інших, що мали для тогочасної релігійної людини універсальне за впливом значення, яке поширювалося далеко, за межі суто релігійно-світоглядної сфери. При чому у багатьох випадках Петро Могिला виступав і як автор цих книжок. У березні 1643 р. положення Катехісису були затверджені патріархами Константинопольським, Олександрійським, Антіохійським та Єрусалимським. Із Києва вийшов догматичний текст, який в оновленому вигляді представляв православну віру відповідно до духовних та інтелектуальних запитів початку Нового часу.

У нерозривності від духовно-церковних питань Петро Могिला розглядав і проблеми державотворення. Його приваблював - у дусі класичних консервативних поглядів - режим сильної монархічної влади, але освіченої, справедливої, морально чистої. Справжній правитель повинен не тільки про себе дбати, але й про підлеглих, не тільки у політичних справах вправлятися, але й духовним навчатися, бути зразком благочестя, чесності, правди та інших чеснот. Володар - це передусім політик, державотворець, опікун шкіл, церков і моральних звичаїв народу. Прикметною ж у цих роздумах є ідея пріоритету закону в державі. Право і закон він ставив вище за особисту волю правителя і наголошував на тому, що отримана від Бога влада має застосовуватися виключно задля цілей блага, адже оскільки всі люди є рівними перед Богом, то це значить, що і перед законом².

Як справедливо відмічається в літературі, П.Могила знаходився на ідейно-світоглядній платформі пріоритету Церкви над державою³. Влада безумовно уявлялась божественною за походженням: «адже кожна людина від Бога й від природи має право на життя, на свободу та її захист, але якусь частину цих прав вона відчужує від себе й передає носіям державної влади. Остання, внаслідок цього, стає виразником волі та інтересів усіх»⁴. Тому в його творах та діях не було закликів до повстань проти існуючого соціального ладу, протесту проти природного для соціуму стану його диференціації за статусно-майновою ознакою, соціальної нерівності та привілеїв.

¹ Пшеничний, Т. Петро Могिला: церковний консерватор чи людина діалогу. *Електронна бібліотека*. <<http://ktds.org.ua/news/publish/petro-mogyla-tserkovnyi-konservator-chy-lyudyna-dialogu>>.

² Нічик, В. (1996). *Петро Могिला і проблема духовної єдності нації*. Київ: Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України, 5-7.

³ Палінчак, М.М. (2013). *До проблеми історіографії досліджень державно-церковних відносин*. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 10-17.

⁴ Головащенко, С.І. (1996). *Ідея єдності політики і моралі у творчості Петра Могилы*. Київ: Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України, 16-18.

Розуміючи політику, вочевидь, у класичному стилі – як мистецтво впорядкувати людські стосунки, Петро Могила розглядає її чинність лише у зв'язку з релігійно освяченою моральністю, «побожністю життя». В даному контексті вказується ще на один важливий компонент. Поняття свободи вміщує у них свободу сповідувати батьківську віру, тому її захист належить до найперших обов'язків володаря. Оскільки керманіч не може особисто здійснювати все управління державою, а здатний лише керувати ним, він повинен добирати для виконання владних функцій і служіння державним інтересам урядовців, виходячи не із знатності походження і родинних зв'язків, а з ділових якостей, доброчесності й побожності. Велике значення у виконанні володарем владних функцій мало, на думку Петра Могили, його природна мудрість і благочестя, а ще більше – політична освіченість і досвід керування державою, який передається від генерації до генерації. Лише привілейованим походженням володаря могутність і стабільність держави не забезпечуються, не може вона довго утримуватися й на силі війська, в'язниць, жорстоких покарань. Залишаючись консерватором у поглядах на політичне управління державою, Петро Могила пріоритет надавав морально-духовним обов'язкам керманіча щодо своїх підданих.

Послідовне втілення цих світоглядних принципів постає як запорука справедливого, стабільного суспільного устрою і людського існування. Якщо спробувати оцінити перелічені духовні вартості, до яких наполегливо закликав Петро Могила, то у своїй сукупності вони органічно вписуються в класичне коло цінностей та ідеалів консерватизму.

Основним державотворчим чинником П.Могила вважав не зусилля якогось окремого стану або лідера, а злагоду усіх верств, носіїв різних мов, культур, вірувань, що базується на спільності великої духовної традиції християнства, нагромадженому поколіннями досвіду життя за його моральними настановами та пов'язаними з ними визнаними нормами європейської культури. Такий погляд фактично відповідає принципу консерватизму, за яким «політична структура, щоб бути стабільною, мусить передусім, перебувати в єдності з традиціями та звичаями даного суспільства»¹.

В діяльності Петра Могили бачимо розрахунок на злагоду суспільних станів, на конфесійну толерантність, на духовну єдність українського народу, яка дасть йому можливість усвідомити загальнонаціональні інтереси та потреби в створенні держави на чолі з православним володарем. Володареві, в свою чергу, рекомендується радитись у державних справах з духівництвом та досвідченими урядовцями. Не меншого значення надавав Святий Петро й окресленню таких рис ідеального менеджера, як дотримання справедливості, доброти у поєднанні з розумною передбачливістю, а також християнського милосердя та благочестя. В обов'язки можновладця входило піклування про спільне благо підданих, а для цього він мусить спиратися на вмілих і доброчесних мужів, а не на облудників, які шукають власного добра, а не добра для держави. І найліпшими дорадниками володаря, на думку Петра Могили, має бути духовенство. Ця ідея пронизувала всі його напрацювання, варто згадати, наприклад, «Требник», де велика увага приділена проблемі співвідношення царської та церковної влади. Хоча у тогочасному реальному політичному житті середньовічної Європи ця проблема розв'язувалася по-різному. На Заході, в країнах католицької орієнтації, простежувалася тенденція до панозцезаризму, що ґрунтувалася на визнанні зверхності церковної влади, а у Візантії та деяких країнах православного світу – до цезарепапізму, де на чільне місце висувалася влада царів, світських володарів. Петро Могила не був прихильником ні першого, ні другого напрямів. Але неможливо не помітити, що у своїх творах він утверджує ідею сильної державної влади. У царині політики, права, освіти, забезпечення добробуту громадян, на думку Петра Могили, влада державного володаря повинна бути найвищою, отже, вона може лише радитись і співпрацювати щодо цього із церквою. Посилаючись на історичні факти та тогочасні реалії Петро Могила свідомо віддавав перевагу зверхності права, закону над царським маєстатом і необмеженою волею державного володаря, що було властиве для східних традицій. У той же час він належав до тих мислителів, які добре розуміли консолідує значення для нації не лише церкви, а й держави. Саме тому в творах посідають важливе місце роздуми про прийдешню українську державність. У них Петро Могила орієнтувався на сильну спадкоємну монархічну владу, обмежену, однак, законом. Він настільки вивищував закон над будь-якою владою як громадянською, так і церковною, що говорив про нього не лише як про дар Божий, але як про самого Бога, котрий дав цей дар. І як перед Богом усі рівні, так на його думку, і всі громадяни держави, незважаючи на те, багаті вони чи бідні, належать до шляхти чи простолюду, повинні бути

¹ Кирилюк, Ф.М. (2009). *Філософія політичної ідеології*: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури.

рівними перед судом і законом, і ця рівність стане основою їх єдності.

Отже, можна дійти висновку, що Петру Могилі вдалося оригінальним чином кристалізувати та природно адаптувати на українському православному ґрунті деякі важливі здобутки європейської суспільно-політичної думки, які згодом увійшли як складові до ідеології консерватизму. Йдеться про цінності збереження рідної мови, віри, звичаїв і обрядів, традиційних форм родинного і громадського життя, пошани влади і усталених форм соціально організованого суспільного життя, інститутів справедливого монархічного правління і панування закону, перед яким усі є рівними. Ці ідеї співпадали з глибинними прагненнями народу, були близькі і зрозумілі його уявленням про належне у державно-політичному облаштуванні життя.

Реалізація їх була покладена Петром Могилою в основу процесу державотворення в У країні. Як політик загальнонаціонального рівня він виявляв поміркованість, орієнтацію на примирення і злагоду, на встановлення партнерських стосунків навіть із конкурентами. Не в останню чергу завдяки цим проголошуваним і впроваджуваним Петром Могилою принципам в умовах бездержавності та чужоземної окупації вдалося зберегти українську національну ідентичність.

References

1. Duhina, T. N., Bolotova, T. P. (2010). *Politologiya: kratkiy slovar politologicheskikh terminov*. Stavropol: SGAU.
2. Golovaschenko, S. I. (1996). *Ideya ednosti politiki i morali u tvorchosti Petra Mogili*. Kiyiv: Viddilennya religieznavstva Institutu filosofiyi NAN Ukrayini.
3. Kirilyuk, F. M. (2009). *Filosofiya politichnoyi ideologiyi: navchalniy posibnik*. Kiyiv: Tsentр uchbovoyi literaturi.
4. Kuras, I. F. (1999). *Etnopolitika: Istoriya ta suchasnist*. Kiyiv: IPIEND.
5. Litvin, V. M. (golova) ta in. (2007). *Ukrayina: politichna Istoriya. XX - pochatok XXI st.* Kiyiv: Parlamentske vidavnitstvo.
6. Nichik, V. (1996). *Petro Mogila i problema duhovnoyi ednosti natsiyi*. Kiyiv: Viddilennya religieznavstva Institutu filosofiyi NAN Ukrayini, 5-7.
7. Palinchak, M. M. (2013). *Do problemi istoriografiyi doslidzhen derzhavno-tserkovnih vidnosin*. Kiyiv: NPU Im. M. P. Dragomanova, 10-17.
8. Petro Mogila (1574 abo 1597 - 1647) mitropolit Kiyivskiy I Galitskiy, prosvitel, zasnovnik Kievo-Mogilyanskoyi akademiyi. <http://ebk.net.ua/Book/biographies/vidomi_ukrainsi/part2/mogyla.htm>.
9. Pogorelyiy, D. E., Fesenko, V. U., Filippov, K.V. (2008). *Politologicheskiy slovar - spravochnik*. Moskva: Eksmo.
10. Pshenichniy, T. Petro Mogila: tserkovniy konservator chi lyudina dialogu. *Elektronna bIblIoteka*. <<http://ktds.org.ua/news/publish/petro-mogyla-tserkovnyi-konservator-chy-lyudyna-dialogu>>.
11. Vasilik, M. A., Vershinin, M. S. i dr. (2001). *Politologiya: slovar - spravochnik*. Moskva: Gardariki.
12. Zamlinskiy, V. (1993). *Petro Mogila «Istoriya Ukrayini v osobah IX-XVIII st.* Kiyiv: Ukrayina.